

Medvirkning i individuelt planarbeid for personer med utviklingshemning

1. Bakgrunn

I halvannet år har jeg fulgt prosessen med å utarbeide tre individuelle planer for barn og ungdommer med utviklingshemning. Personene det skulle lages individuell plan for var 2, 13 og 15 år gamle. Toåringen hadde barnehagetilbud, 13 åringen skulle starte på ungdomskolen neste år og 15 åringen gikk på ungdomskole.

Individuelt planarbeid er et verktøy i samarbeidet mellom de som yter tjenester og de som har behov for langvarige og koordinerte tjenester. En individuell plan skal være personens plan og er en overordnet plan, til forskjell fra planer som utarbeides for å konkretisere et bestemt tjenestetilbud. Personen det gjelder har rett til og oppfordres til å delta aktivt i å beskrive behov for tjenester, ønsker og mål som er viktig for personen selv i hverdagen og fremtiden. Flere forhold kan virke inn på hvordan medvirkning ivaretas i planarbeid med personer som har en utviklingshemning. Det danner bakgrunn for å stille spørsmålet: Hvilke forhold (faglige, praktiske, verdimeslige) bidrar til å fremme eller hemme innflytelse og medvirkning i planprosessen?

Medvirkning er et begrep som har fått stor oppmerksomhet i diskusjonen om utforming av helse- og sosialtjenester. Min forståelse av medvirkning bygger på det syn at medvirkning ikke kan forstås som noe instrumentelt, noe som kan måles og veies. Medvirkning, i denne sammenheng, handler om hva som vektlegges i relasjoner mellom den som skal ha en individuell plan og de fagfolkene som er involvert i planarbeidet.

I forskrift for individuell plan (§4) og i lov om pasientrettigheter (§3) er retten til medvirkning hjemlet. Personer med utviklingshemning vil ikke alltid kreve denne retten, men er avhengig av at det legges til rette for medvirkning. I den hensikt å komme bak en mer frasepreget forståelse av medvirkning ønsket jeg å finne ut mer konkret om hvilke utfordringer praksis står overfor når det gjelder å ivareta denne retten

2. Teori

Medvirkning defineres på mange måter i litteratur. Begrepet medvirkning er nært knyttet til ord som deltagelse, innflytelse og medbestemmelse. I ordet ligger det en aktivitet - man virker med – i forhold til noen. Begrepet er således knyttet til relasjon. I relasjonen mellom to parter (hjelpeapparatet og personen som skal motta hjelp) er det at medvirkning finner sted (Thrana 2008). Individuell plan er et verktøy som skal bidra til at den som skal ha en plan får styrket innflytelse over egen situasjon (Helsedirektoratet 2005: 19). Maktperspektivet er en av flere mulige innfallsvinkler til å analysere relasjonen mellom den som skal ha IP og de som representerer hjelpeapparatet. Hensikten med medvirkning er å fremme ny måte å samarbeide med utviklingshemmede som baserer seg på at hjelperollen ikke fastholder sin tradisjonelle makt. Maktperspektivet kan således bidra til refleksjon over relasjoner som etableres i planarbeidet som i første omgang ikke synes så selvsagte.

2.1. IP i forskningen

Til tross for store forventninger til verktøyet IP, finnes ikke så mye litteratur som spesifikt har fokus på medvirkning i individuelt planarbeid for personer med utviklingshemning, men det finnes etter hvert en del litteratur og forskning om IP som verktøy. For eksempel er det gjort undersøkelser om IP i psykisk helsearbeid som også vil ha overføringsverdi til IP for personer med utviklingshemning (Hansen 2007; Sverdrup, Myrvold og Kristofersen 2007). Ordningen med individuell plan er ikke et verktøy som retter seg mot en spesiell diagnosegruppe, men er innført som et virkemiddel for å kunne gi bedre tilbud til tjenestemottakere med behov for langvarige og koordinerte helse- og/eller sosialtjenester (Helsedirektoratet 2007). Kunnskap om hvilken praksis som utvikles i bruk av verktøyet individuell plan, uavhengig av diagnose, vil ha overføringsverdi til arbeid med personer som har en utviklingshemning også. Samtidig er det behov for mer kunnskap om bruken av verktøyet for personer med utviklingshemning spesielt. Utviklingshemning er en tilstand som en lever med hele sitt liv. Kontakt med hjelpeapparatet er for mange personer med utviklingshemning ikke knyttet til en periode i livet, men er en kontakt som varer ved. Noen fagpersoner får også en viktig rolle i personens nettverk og får slik betydning for hvordan man utvikles, både som person og som deltaker i samfunnsliv (Gundersen og moynahan, 2006). Ambisjonen for verktøyet IP er at dette samarbeidet i større grad skal bygge på den utviklingshemmedes egne ønsker og behov. Det

indikerer et behov for kunnskap om hvordan man kan skape betingelser for å få til ”gode samtaler”.

Statens kunnskapssenter for helhetlig rehabilitering, SKUR (som eksisterte fra 2000-2006) har formidlet mye kunnskap om individuell plan. SKUR har hatt en sentral rolle i å gjøre verktøyet til et praktisk redskap. Hanne Thommesen v/SKUR har laget faglig veileder for helsedirektoratet (2005 og 2007). Veilederen gir faglige råd for arbeidet med IP. I veilederen beskrives prinsippene for utarbeidelse av individuell plan, uten at det gis en konkret mal for utarbeidelsen av en plan.

Mye av kunnskapsgrunnlaget for IP har fokus på organisatorisk tilrettelegging for bruk av verktøyet, det være seg å etablere og evaluere utviklingsnettverk og ulike kompetanseutviklingsprogram. Et unntak er en undersøkelse har fokus på brukernes egne erfaringer med IP. Undersøkelsen omfatter også brukere med utviklingshemning (Lorentzen og Berge 2006).

Om en gjør søk i litteraturbaser vil en få en del treff på søkeordet individuell plan. Legger en til emneord som medvirkning og utviklingshemning reduseres antall treff betraktelig. I BIBSYS ASK gir søkeordet individuell plan 109 poster, individuell plan + brukermedvirkning 31 poster og individuell plan + utviklingshemning gir 6 poster. IDUNN: IP+brukermedvirkning =47 poster, IP+Utviklingshemning =7, NORART: IP=6 poster. Mange av søkene med denne ordkombinasjon gir treff på de samme postene, og flere av postene har liten overføringsverdi til dette tema.

En annen utfordring i å søke på litteratur om individuell plan er at kunnskapsgrunnlaget for individuelle planer ofte en del av større undersøkelser (som f. eks i Gidske Holck 2004, Sverdrup, Myrvold og Kristofersen 2007).

I internasjonale databaser vil det være usikkerhet knyttet til om begrepet individuell plan referer til det samme som individuell plan i Norge. I Norge er begrepet knyttet til en lovgivning som gjør individuell plan til en rettighet som ikke er lik i alle land. Søkeordet individuell plan kan i databaser som f. eks PsychINFO eller ERIC føre til artikler som tar om det som i Norge vil betegnes som individuell opplæringsplan eller individuell habiliteringsplan.

2.2. Teoretisk grunnlag for analysen: maktperspektivet

Tankene bak retten til medvirkning i IP kan forstås som omfordeling av makt mellom den som skal ha planen og de som skal yte tjenester. Retten til medvirkning i individuelt planarbeid gir den som det skal utarbeides en plan for makt i møtet med hjelpeapparatet. En formell makt til å være delaktig i avgjørelser som gjelder den enkeltes tjenestetilbud. Personer som har utviklingshemning kan sies å være i en dobbel sårbar situasjon når det gjelder å hevde sin rett til medvirkning. På den ene siden spiller de vanskene utviklingshemning fører med seg inn, på den andre siden den generelle asymmetrien i relasjonen til personer i fagfeltet. En asymmetri som naturlig oppstår fordi noen er avhengig av den hjelp / de goder som profesjonene forvalter. Mangel på oversikt over både tjenester og formaliteter som gjelder for tildeling av tjenester setter den utviklingshemmede, og dennes familie, i en ekstra sårbar situasjon. Det er flere forhold som spiller inn når det gjelder å fremme egne synspunkt eller ta i bruk egne ressurser når en befinner seg i en slik avhengighetssituasjon. Ulike perspektiver på makt kan være et analyseredskap til å forstå noe av denne dynamikken.

Makt som fenomen er mangfoldig. Engelstad (2005) skriver at makt kan som minimum oppfattes som evnen til å få noe til å skje i samfunnet, en sosial endring i liten eller stor målestokk (s.13). I dagligspråkets refleksjoner over makt er det en tendens til å se på makt som en ting. Det kan kanskje være rimelig da makt ofte kan erfares som en mur av motstand mot realisering av ideer og tanker. I denne sammenhengen skal makt betraktes relasjonelt, noe som leder til å forstå at makt er noe som skapes i samhandling. Makt skapes, ikke bare av den som anvender makt, men også av dem som blir maktens objekter. Et slikt utgangspunkt kan gi forståelse for hvordan det kan ha seg at noen har makt, hvordan makt skapes og ikke minst betydningen av makt (Mik-Meyer og Villadsen 2007).

Idehistorikeren, **Michel Foucault**, formulerte utsagnet om at makt finnes overalt i samfunnet, ikke minst knyttes den til relasjoner mellom mennesker. Foucault er ikke interessert i hvem som har makt, de som i kraft av en posisjon har til å utøve makt. Maktrelasjoner kan best forstås ut fra teknikker og de former de uttrykkes i. Det er utøvelsen av makt som er det sentrale. Den praksis, teknikk eller prosedyrer som gir effekt til makten. Makt finnes i prinsippet overalt, og uttrykkes i ulike mikrosystem og kan ikke avgrenses til en spesiell enhet, f. eks en stat eller institusjon (Alvesson og Skjoldberg 2007:303)

Foucault fokuserer makt som en positiv kraft, en kraft som skaper bl.a. kunnskap og subjektiviteter, dvs. hvordan personen blir kjent og forstått av andre og seg selv. Begrepet positiv makt gir en forståelse av at makt ikke er et statisk fenomen, men noe som endrer seg i relasjonen. Det gir perspektiv på betydningen av bevisstheten om hvilken makt en har som hjelper. Det blir derfor naturlig å tenke over hvor bevisst enn som yrkesutøver er denne makten. Det er vanskelig å erkjenne opposisjon til makt om en ikke er seg bevisst den makt en har (Mik-Meyer og Villadsen 2007). Tilrettelegging for medvirkning avhenger av at fagpersoner som er involvert i planarbeidet har kompetanse og vilje til en slik tilrettelegging, særlig spiller koordinator en viktig rolle. For at koordinator skal kunne gjøre noe med maktaspektet i relasjonen må han / hun være seg sin makt bevisst for å kunne motvirke teknikker eller prosedyrer som undertrykker.

I begrepet positiv makt ligger en forståelse av at makt er en formende kraft i folks liv. For eksempel hvordan personen med utviklingshemning opplever sin funksjonshemning og hvilken kompetanse de har for å delta i individuelt planarbeid. Eksempler som kan karakteriseres som normaliserende sannheter, i den forstand at de utgjør normer for hvordan folk oppmuntres til å utforme sine liv. Normene er bestemmende for hva som faller innefor eller utenfor ”det normale” f. eks hvordan fagfolk tilstreber seg i tilretteleggingen for medvirkning. Forståelsen / oppfattelse av hva medvirkning kan innebære og oppfatning av hva personen med utviklingshemning kan være delaktig i / ha innflytelse over kan gi normer for eller mangel på normer for medvirkning i individuelt planarbeid.

Både Bourdieu og Foucault fremhever at den makt vi anerkjenner uten å være oss det bevisst, kan være den mest effektive form for makt (Mik-Meyer og Villadsen 2007). Det er et argument for å gå inn i ulike maktperspektiv som er vanskelig å overse. Hensikten med medvirkning er å fremme en ny måte å samarbeide på som baserer seg på at hjelperollen ikke fastholder sin makt, men lar andre former for makt eller kunnskap være gyldige i samhandling med den som har behov for hjelp. Det indikerer behov for diskusjon om makt, og bevissthet om maktens former.

3. Metode

En individuell plan når den er skrevet ut, er et stykke papir som dokumenterer resultatet av arbeidsprosessen. En får lite kunnskap om hvordan medvirkning er ivaretatt ved å lese en individuell plan. En slik kunnskap kan en best få gjennom å fokusere på samhandling mellom

den som skal en plan og de fagfolkene som skal være med i planarbeidet. Det er tanken bak å rette undersøkelsen mot det som skjer mellom de ulike aktørene underveis i planarbeidet

3.1. Informantene

Individuell plan skal være personens plan. Det innebærer f. eks at personens egne behov og mål kommer til uttrykk i plandokumentet. Samarbeid med personen som skal ha en plan blir derfor kjernen i planarbeidet. Det skulle tilsi at det var personene med utviklingshemning som burde vært de beste informantene. Jeg har likevel ikke brukt personen planen skulle utarbeides for som informant. Det er mange skjær i sjøen når det gjelder å bruke personer med utviklingshemning som informanter. Det kan være språklige barrierer, som vansker med å kommunisere egne ønsker og behov, eller vansker i forhold til oppmerksomhet og utholdenhet. I denne sammenheng var begrunnelsen for ikke å snakke direkte om arbeidet med individuell plan at de to ungdommene (som skulle få IP) ikke ønsket å være med på planmøtene, og at en av ungdommene uttrykte ubehag ved å identifisere seg med det å ha andre behov enn sine jevnaldrende. Mine informanter er derfor foreldre og koordinatorene for planarbeidet.

3.2. Deltagende observasjon og intervju

Undersøkelsen har basert seg på deltagende observasjon og intervju av koordinatorene for – og foreldre til personen som skulle ha IP. Deltagende observasjon var først og fremst knyttet til møter som ble arrangert i løpet av planperioden. Jeg har deltatt i totalt 9 møter. Det har i praksis betydd at jeg i en viss grad har involvert meg i samhandling med de som var til stede på møtene, samtidig som jeg var der for å iaktta det som skjedde. Deltagelsen har vært forsiktig, dvs. at involvering i møtene først og fremst handlet om å stille oppklarende spørsmål. Det var ikke min hensikt å påvirke hendelsene. Deltagelse på møtene ga innsikt i hva som ble tatt opp, på hvilken måte, hvem som var med, møteledelse og oppfølging av saker underveis. Hensikten var å være tilstede i planarbeidet når ting skjedde.

Det er også gjennomført til sammen 9 intervju av foreldre og koordinatorene. En intervjuguide ble utarbeidet basert på relevant litteratur. Noen gjennomgående tema i intervjuene med koordinatorene var: erfaring fra IP arbeid, relasjon til den planen utarbeides for, forventninger til planarbeidet, utfordringer de opplevde med at det skal være brukers plan, hvordan de tenkte at de best kan ivareta personens sine interesser.

Tema i intervju/samtale med foreldrene var: forventninger til IP arbeid, hvordan de vurderte hjelpebehov, hvem i hjelpeapparatet de hadde hatt mest kontakt med, opplevelse av innflytelse i planarbeidet

I forarbeidet til undersøkelsen ble det utarbeidet informasjonsbrev til alle informantene og et eget samtykkeskjema både til foreldre, personen med utviklingshemning og fagpersoner . Informantene ble rekruttert via systemkoordinator i den aktuelle kommunen. Prosjektet er vurdert av Norsk Samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD) og Regional etisk komité (REK)

3.3. Bearbeiding og analyse av data

Dataene kan deles i to hovedkategorier: kontekstdata og prosessdata

Kontekstdata utgjør maler og retningslinjer for å utarbeide IP i den aktuelle kommunen. Det som utgjør en ramme, eller danner kontekst for planarbeidet. Retningslinjene / malene, f. eks Unique SamPro¹, danner forventning både til fagpersonens arbeidsmåte i planprosessen og bidrar til forventninger til planarbeidet fra brukerens side også, i den grad de er kjent.

Prosessdata er data som er innhentet gjennom å delta på møter og intervju av foreldre og koordinatører.

Utfordringen med analysen er å få noe mer ut av erfaringene enn en ren beskrivelse av det som skjedde. Teori om hvordan makt oppstår og utvikles i relasjoner har åpnet for å forstå noe av dynamikken i prosessen med å utarbeide planene. I bearbeiding av dataene har jeg forsøkt å systematisere felles milepæler/tematikk som kjennetegner planarbeidene og forholdet mellom formelle retningslinjer/maler for planarbeidet. Det som handler om hvordan systemnivå får betydning for det som skjer på individnivå.

4. Resultater

Datamaterialet er systematisert i tre hovedtema som synes viktig for planarbeidet. Det er: koordinatorrollen, om det å være talsmann for andre og organiseringen av planarbeidet. Disse tre hovedtemaene er så blitt overskriften for diskusjon. Først en kort oppsummering av noen konkrete erfaringer fra planarbeidene som danner grunnlag for diskusjon.

¹ Unique SamPro, Elektronisk samarbeidsverktøy for individuell plan

Om **koordinatorrollen**. I de planarbeidene jeg fulgte ble koordinator utpekt av virksomhet. Det var ingen prosess med foreldre / eller ungdommen selv i valg av koordinator. To av koordinatorene som ble valgt hadde liten erfaring med rollen. De uttrykte stor åpenhet på det, samtidig som de sa at de var ivrige på å lære mer om individuelt planarbeid. Den tredje av koordinatorene hadde lang erfaring med koordinatorrollen.

To av 3 koordinatorene har liten kjennskap til personen det skulle utarbeides plan til i forkant av planarbeidet. Det var en kjennskap som for den ene bygget på å være kjent med ”saken” gjennom papirer og noen møter med mor. Den andre var kjent med personen gjennom noen korte samhandlingssituasjoner på skolen og i hjemmet. Den tredje koordinatoren hadde daglig kontakt med den det skulle utarbeides plan for. Arbeidet med planen endret ikke på relasjonen mellom den planen ble laget for og koordinator for arbeidet i noen av planarbeidene.

Koordinatorene uttrykte få forhåndsoppfatninger om hva som kunne bidra til å ivareta medvirkning i planarbeidet, men uttrykker at de er opptatt av å få det til.

Personene det ble laget plan for deltok ikke på eget initiativ og ble ikke aktivt trukket med i planarbeidet. Det betyr at de involverte i planarbeidet i stor grad ble **talsmann** for den det gjaldt. Hovedgrunnen til at de ikke selv deltok i planarbeidet var at de som skulle ha IP var alle under 18 år. Det betydde at foreldrene fikk en sentral rolle i planarbeidet, og var de som formelt samtykker til IP. Foreldre ble derfor viktige talspersoner for barna/ ungdommene sine. Koordinator for arbeidet vil i kraft av sin rolle også ha stor innflytelse på mål for og innhold med planen. Det faktum at rollen som koordinator ikke førte til endringer i relasjonen til den som planarbeidet gjaldt (f. eks gjennom mer direkte kontakt, større grad av samhandling m.m.) blir derfor også viktig i denne sammenheng. Koordinatorene etterspør forelderens synspunkt, og opplever de som ressurs i planarbeidet, men to av koordinatorene prioriter ikke den samme direkte kontakten med ungdommene. Det reiser en utfordring med tanke forholdet mellom å ha fokus på personens sine behov vs familien som helhet sine behov. I retningslinjene til en av kommunene står det også at IP skal omfatte familiens behov – den det gjelder og familien skal sees under ett.

Foreldrene uttrykker tilfredshet med måten de trekkes med i planarbeidet og opplever at de har innflytelse og får medvirke. En av ungdommene det lages plan for kommer med

innvendinger situasjonsbeskrivelsen. Hun tilkjennegir at hun ikke kjenner seg igjen i beskrivelsen og opplever det ubehaglig.

Erfaringen er at **organisering av planarbeidet** også får betydning for hvordan medvirkning i varetas. I alle planarbeidene var det en egen plangruppe. De hadde ulike betegnelser: ansvarsgruppe, samarbeidsgruppe, plangruppe. Kommunens IP-skjema ble utgangspunkt både for tema og struktur i samarbeidet. Arena for samarbeid med foreldre er møter. Inntrykket er at det ikke skjer noen forberedelser til møtene i de ulike tjenestemiljøene, bortsett fra å lese innkalling og vedlegg til innkalling (som regel utkast til IP – delvis utfylt skjema). I en av planprosessene er de mest opptatt av en videre diagnostisering og som en mor sier ”*bruke det til å måle om det skjer en positiv utvikling*”. Annen konkret kartlegging ble ikke utført, men arbeidet med IOP (som alle hadde) dannet grunnlag for mye av det som ble formulert i IP dokumentet. Det gjaldt ikke for planarbeidet til toåringen der ble brukt tid på å gjøre nye formuleringer, og foreldrene var delaktig i utfylling av skjemaet.

Planmøtene ledes av koordinator. Innkalling til og referat fra møtene er også i hovedsak koordinator sitt ansvar. Ulike fagpersoner tas med på møtene etter behov. I hovedsak er det mellom 5 og 7 personer med på møtene. I et av planarbeidene avsluttet planarbeidet med et stormøte på 12 personer. I alle planarbeidene er det foreldre som godkjenner hvem som skal trekkes med i arbeidet.

5. Diskusjon

Tre hovedtemaer som relateres til maktperspektivet

1. Koordinatorrollen
2. Om å være talsmann for andre
3. Organisering av planarbeidet

Det vil bli gitt eksempler på konkrete diskusjoner av disse temaene i framlegget.

6. En foreløpig sammenfatning og noen konklusjoner

Det er ikke mulig å generalisere kunnskap ut fra en kvalitativ studie av tre planprosesser. I den grad problemstillingene og diskusjonene oppleves som meningsfulle er målet med undersøkelsen å bidra til en mer kritisk debatt om verktøyet IP.

Maktperspektivet er først og fremst en kritisk posisjon som kan bidra til å utvikle en spørrende og kritiske tilnærming til verktøyet IP. Bevissthet om makt i relasjoner er viktig for å motvirke makt. Makt kan lett oppfattes til å omhandle makten til å bestemme over andre. Makt kan også handle om muligheten andre har til å legge til rette for at andre kan ta valg som oppleves som viktige og riktige for dem.

Undersøkelsen tyder på at det er behov for oppmerksomhet og refleksjon over forhold som virker inn når det gjelder å la personer med utviklingshemning ta i bruk egne ressurser i planarbeidet. Engasjement, tid og vilje til å finne arbeidsmåter som gir personen selv mulighet til å delta. Ikke for å utvikle en bestemt metodikk, men å komme bak en mer frasepreget forståelse av medvirkning vil kreve engasjement, tid og vilje både fra den som skal ha en plan og hos de fagfolkene som er involvert i planarbeidet. En samarbeidsform som baserer seg på mer likeverdig deltagelse fra de som er involvert, forutsetter en erkjennelse av maktforholdet som preger relasjonen mellom den som skal hjelpe og den som har behov for hjelp. En slik erkjennelse krever bevisstgjøring av makt for å motvirke forhold som kan virke undertrykkende i arbeidet med å utarbeide en individuell plan, og ikke minst et genuint ønske om dialog for å få det til.

7. Kilder

Alvesson, Mats og Sköldbberg, Kai (2008): *Tolkning och reflektion : vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Studentlitteratur, Lund. Sverige

Bae, Eide, Winger, Kristoffersen: *Temahefte om barns medvirkning*. Kunnskapsdepartementet, 2006

Corbin og Strauss (2008): *Basic of Qualitative Resarch 3e*. Sage Publications, USA

Ellingsen Aune (2007): *Ansvarsgruppe og individuell plan. Arbeidsmetoder som støtter opp om den enkeltes livsprosjekt, eller bidrar til disiplinering av brukerrollen*. I Karin Ellingsen Aune og Ellen Saur [red.]: *Dialogiske perspektiver: når vi er forskjellige* Universitetsforlaget.

Engelstad, Fredrik (2005): *Hva er makt*. Universitetsforlaget

Fangen, Katrine (2004): *Deltagende observasjon*. Fagbokforlaget, Bergen

- Glaser og Strauss (2008): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Aldine Transaction, USA. 3.utgave
- Hansen, Gunnar Vold (2007): *Samarbeid uten fellesskap: om individuelle planer i kommunalt psykisk helsearbeid*. Doktorgradsavhandling, Karlstads universitet. Sverige
- Holck, Gidske (2004): *Kommunens styring av komplekse oppgaver. Kommunal tverretattlig tjenesteyting overfor barn og unge med funksjonsnedsettelse*. Avhandling for graden P.H.D, Det utdanningsvitenskaplige fakultet, Institutt for spesialpedagogikk. Universitetet i Oslo
- Nortvedt, Per og Grimen, Harald (2004): *Sensibilitet og refleksjon. Filosofi og vitenskapsteori for helsefag*. Gyldendal.
- Mik-Meyer, Nanna og Villadsen, Kaspar (2007): *Magtens former. Sosiologiske perspektiver på statens møde med borgeren*. Hans Reitzels forlag, København
- Sverdrup, Myrvold og Kristofersen (2007): *Brukermedvirkning i psykisk helsearbeid: idealer og realiteter*. Norsk institutt for by- og regionforskning, Oslo
- Skau, Greta Marie (2003): *Mellom makt og hjelp. Om det flertydige forholdet mellom klient og hjelper*. 3. Utgave. Universitetsforlaget, Oslo
- Thommesen H, Normann T, og Sandvin JT (2006): *Individuell plan. Et sesam, sesam?* Kommuneforlaget
- Thrana, Hilde Marie (2008): *Vil jeg bestemme? Om barn og unges medvirkning*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo
- Tidskrift for velferdsforskning, Vol.9,No.3,2006, side 148-158: Røhme,Hatling og Lidal: Individuell plan - ambisiøse mål, men svake virkemidler?*
- Respekt 1-2006 s.44-49: Lortenzen Ø, Berge AR: Individuell planer – Hva mener eierne?*
- Forskrift om individuell plan etter helselovgivningen og sosialtjenesteloven, 2004
- NOU 2004: 18 - *Helhet og plan i sosial- og helsetjenestene*
- Sosial- og helsedirektoratet 2007: *Individuell plan 2007. Veileder til forskrift om individuell plan*
- Gjør det så enkelt som mulig, tipshefte om individuell plan. *Helsedirektoratet 2008*.